

Araştırma Makalesi / Research Paper

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÇALGI ALETİ KULLANMAK ANLAMINA GELEN “ÇAL-, ÇERT-, OYNA-, TART-” FİİLLERİNİN DİĞER TÜRK LEHÇELERİNDEKİ GÖRÜNÜMÜ

Fatih ÇELİK*

Öz

Dillerde kullanılan fiiller, dilin esas yapısını oluşturur. Dil içerisindeki alıntı kelimelerin çoğunluğu isimlerdir. Fiiller ise dilin ana gövdesini oluşturan ve isimlere göre daha az alıntı yapılan unsurlardır. Türk lehçelerinin kelime hazinesi birbiriyle karşılaştırmalı olarak incelendiği zaman isimlerden oluşan kelimelerin daha çok farklılık gösterdiği görülmektedir. Her Türk topluluğu, yaşadığı çağ ve iletişim içerisine girdiği komşuların etkisiyle farklı dillerden kelimeler almıştır. Fakat lehçeler arasında zaman ve mekân ayrılığı ne kadar uzun bir dönemi kapsarsa kapsasın fiillerin küçük fonetik farklılıklar haricinde çoğunlukla ortaklığını koruduğu görülmektedir. Zaman, mekân vb. sebeplerden kaynaklanan farklılaşmanın daha çok kullanılan fiillerin karşıladıkları anlamlardaki değişimlerde olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada Kırgız Türkçesinde “müzik aleti çalmak” anlamında kullanılan *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* fiillerinin diğer Türk lehçelerindeki görünümü üzerinde durulmuştur. Müzik aleti çalmayı ifade eden *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* fiillerinin Türk lehçelerinin bazılarında ortak, diğerlerinde ise farklı anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Çalışmada bu fiillerin Kırgız Türkçesi başta olmak üzere hangi lehçelerde ortak veya farklı kullanıldığı belirlenerek karşılıkları ve kullanım şekilleri ortaya konulmuştur. Aynı zamanda *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* fiillerinin Eski Türkçeden günümüze kadar değişen yapısı üzerinde

Geliş Tarihi/ Date Applied: 14.02.2022

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 18.04.2022

Makalenin Künyesi: Çelik, F. (2022). “Kırgız Türkçesinde Çalgı Aleti Kullanmak Anlamına Gelen Çal-, Çert-, Oyna-, Tart- Fiillerinin Diğer Türk Lehçelerindeki Görünümü”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 54, 195-218
DOI: 10.24155/tdk.2022.212

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, fatih.celik@erciyes.edu.tr. Kayseri/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-8945-4986

durulmuştur. Ele alınan fiillerde yeni anlamların hangi sebeplere bağlı olarak ortaya çıktığı veya çıkmadığı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında hangi lehçede, hangi fiillerin “müzik aleti çalmak” anlamında kullanıldığına yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türk lehçeleri, çal-, çert-, oyna-, tart-, müzik, müzik aletleri.

THE APPEARANCE OF THE VERBS “Çal-, Çert-, Play-, Tart” IN OTHER TURKISH DIALECTS

Abstract

Verbs used in languages form the main structure of the language. Most of the borrowed words in the language are nouns. Verbs, on the other hand, are less borrowed elements. Names in Turkish languages differ more. Each Turkish community has taken different names from neighboring states. However, the verbs used in Turkic languages have generally been common. In this study, the verbs *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-*, which are used in the sense of playing a musical instrument in Kyrgyz Turkish, are emphasized. Although the common roots of the same roots are preserved in Turkish dialects, differences have occurred over time. These differences are seen in the use of words. The verbs *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* which express to play a musical instrument, are used differently in Turkish dialects. In the study, it was stated that these verbs are used in common or differently among the dialects. The equivalents and usage patterns of these verbs have been revealed. In addition, the varying structure of the verbs *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* from Old Turkish to the present has been emphasized. In these verbs, it is emphasized how new meanings are formed. As a result, it was revealed that which verbs are used to mean “playing a musical instrument” in dialects.

Keywords: Turkish dialects, çal-, çert-, oyna-, tart-, music, musical instruments.

Giriş

Dilin tanımlanmasında, canlı bir varlık olduğu ifadesi vardır (Ergin, 1993: 3; Kiremit, 1997:1). Bu ifadenin karşılığında birisi de sürekli bir değişim içerisinde olmasıdır. Varlığı çok eski zamanlara dayanan Türk dili, bu değişim içerisinde tarihler boyu yoğrulmuştur. Birbirinden uzak düşen Türk toplulukları zamanla farklı alanlarda değişim içerisine girmiştir ve bu değişimden etkilenen unsurlardan birisi de Türk dili olmuştur. Türkçe, zaman içerisinde farklı kollar şeklinde lehçelere ayrılmıştır. Her lehçe kendi içerisinde fonetik ve semantik bakımdan değişikliğe uğramıştır. Eski Türkçeden günümüze gelen bazı kelimeler Türk lehçelerinin bazılarında unutulmuş, bazı lehçelerde ise yeni anlamlar kazanarak daha aktif olarak kullanılmaya başlamıştır.

Bu çalışmada *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* fiillerinin Türk lehçelerinde karşılık bulduğu anlamları üzerinde durulacaktır. Çalışmanın amacı; Kırgız Türkçesinde “müzik aleti çalmak” anlamında kullanılan *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* fiillerinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görünümü üzerinde durmak ve karşılaştırmaktır. Bu fiillerin anlamları Eski Türkçeden günümüze olacak şekilde geniş bir bakış açısıyla incelenecektir. Ele alınan fiillerin Kırgız Türkçesi merkezinde diğer Türk lehçelerinde hangi anlamlara bürünmüş olduğu ya da kullanılıp kullanılmadığı üzerinde durulacaktır. Fiillerin her biri ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

1. Çal- Fiili

Çal- fiilinin Eski Türkçeden günümüze bütün Türk lehçelerinde “vurmak, dövmek, yere düşürmek” anlamı vardır. *Divan-u Lügat’it Türk’te*; *çal-*: yere çalmak, vurmak; *ol anı çaldı* (o, onu yere çaldı, yendi), *ol sözüğ mening kulakka çaldı* (o, sözü benim kulağıma işittirdi), *tonuğ taş üze çaldı* (elbiseyi taşa vurdu) (DLT II, 1985: 23) anlamları verilmiştir. *Codex Cumanicus*’ta ise *çal-* fiili “bir müzik dinlemeyi sağlayan aleti çalıştırmak, çalmak” anlamına gelmektedir (Argunşah ve Güner, 2015: 455; Ryspakova, 2007: 119). Karahanlı Türkçesi döneminde de fiilin Eski Türkçe karşılığı olan “yürümekte veya koşmakta olan birisine ayak uzatarak yere düşürmek” anlamı, devam ettiği o döneme ait *Kuran* tercümesi metinlerinde görülmektedir. *Kuran* tercümesi Rylands nüshasında şu örnekte tespit edilmiştir: aydı: *ol benim tayakım turur tayanur men anıñ üze hem yapurgak çalar men anıñ birle koylarım üze hem maña anıñ içinde hacetler öñin turur* (Rylands, 20/18) “(Mûsâ) dedi (ki): O benim değneğimdir. Ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelerim. Onunla başka işlerimi de görürüm.” (Çetin, 2019: 379)

Aşağıda *çal-* fiilinin Türk lehçelerinde karşılık bulduğu anlamlar sözlüklerden taranarak verilmiştir.

| Eski Türkçe ve Tarihî Türk Lehçeleri | |
|--------------------------------------|---|
| Eski Türkçe | <i>çal-</i> : Vurmak, dövmek; negü ter eşitgil ölügli kişi / öldürdä ulıp jerkä çalmış başı (ölen adamın yere kafasını vurduğu an çıkardığı sesi dinle). 2. Atmak, fırlatmak, yere çalmak; ol anı çaldı (o onu yere çaldı, fırlattı) (DTS, 1969:137). |
| Eski Uygur Türkçesi | <i>çal-</i> : Vurmak, eğilmek; çalmak; kulağa ses çalınmak (Caferoğlu, 1968: 59; Eraslan, 2012: 564). |
| Çağatay Türkçesi | <i>çal-</i> : Müzik aleti çalmak (Ünlü, 2013: 225). <i>Çal-</i> : Ötmek, ses çıkarmak (Bey, 2005: 70). <i>Çaldur-</i> : Aldırmak; müzik çaldırmak; nefir çaldur- nefir çaldırmak (Eckmann, 2017: 206). |

Harezmi Türkçesi çal- Müzik aleti çalmak (Ünlü, 2012: 131)

Kıpçak Türkçesi çal-; şal-: Müzik aleti, düdük vb. çalmak (Toparlı vd., 2007: 45-249)

Çağdaş Türk Lehçeleri

Özbek Türkçesi çal-: I. Yere çalmak, devirmek, dövmek: *Küçüm bar teyü yerge çalma meni.* (Gücüm var diye beni yere çalma, vurma.) II. Bir müzik aleti çalmak: *Parilär at üzä bolub ravâna, oyunçular çalıb çang-u çağana.* (Periler at üzerinde çang ve çagane çaldılar.) (Fozilov, 1966: 508).

Türkmen Türkçesi çal-: 1. Bilemek. 2. Bir enstrümanı çalmak; 3. Vurmak, çarpmak. 4. Sürmek. 5. Başını kesmek. 6. Sarmak, dolamak. 7. Süpürmek. 8. Katmak, karıştırmak (Tekin vd., 1995: 108).

Türkiye Türkçesi çal-: 1. Başkasının malını gizlice almak, hırsızlık etmek, aşırnak. 2. Vurarak veya sürterek ses çıkarmak: *Bir yandan mızıka istiklal havasını çalyordu.* 3. Bir müziği dinlemeyi sağlayan aleti çalıştırmak: *Fevkalade zekidir; iyi dans eder; piyano çalar; tenis oynar; ata biner; avcıdır; kayakçıdır.* 4. Ses çıkarmak, ses vermek: *Hafif hafif ısıklıklar çalan sesi eski keskinliğini kaybetmiştir. Muayene odasının yanındaki yazıhanede telefon çalyordu.* 5. Atmak, çarpmak, vurmak. 6. Yoğurt yapmak için sütü mayalamak, katıp karıştırmak. 7. Üzerine sürmek. 8. Bozmak, zarar vermek: *İs çalmak.* (TS, 1998: 431).

Azerbaycan Türkçesi çalmag, çalmah: 1. Çakmak, kakmak (çivi vb.). 2. Biçmek (ot vb.). 3. Sokmak, ısırarak (akrep, böcek vb.). 4. Çalmak, hırsızlama. 5. Kavurmak, pişirmek (helva). 6. Süpürmek, çırpmak (halı vb.). 7. Sarmak, bağlamak (sarık vb.). 8. Aşılacak (kalem). 9. Benzemek, benzer olmak (renk). 10. Mayalamak (yoğurt). 11. Çalmak (çalgi). 12. Vurmak, dövmek. 13. Seslenmek, çağırarak (Akdoğan, 1999: 141).

Gagauz Türkçesi çalma: 1. Çalma (hırsızlık). 2. Müzik aleti çalma. 3. Türban. *Çalmaa: Çaldım südü.* (Sütü mayaladım.) *Çalma başına peşkiri* (Başını atkıyla sarmak). *Çalmaa: Çalmak.* Türkü söylemek, müzik aletiyle çalmak (Doğru ve Kaynak, 1991: 51).

| | |
|-----------------------------|---|
| Kırgız Türkçesi | <i>çal-</i> : 1. Çelme atmak, takmak. 2. Bağlamak, bir şeyi bir yere veya bir şeye tutuşturmak. 3. Kesmek, boğazlamak; <i>Arbagına Manastın / Ak boz beeni çaldı emi.</i> (Ruhu için Manas'ın / Ak boz kırsığı kesti ya.) 4. Gözetlemek, keşif yapmak, keşfe çıkmak. 5. Otlamak. 6. Karıştırmak, katmak; <i>Açka cürgönçö ayranga talkan çalıp cegen çakşı.</i> (Aç dolaşmaktansa yoğurda öğütülmüş, buğday katarak yemek yeğdir.) 7. Çalmak, müzik aleti çalıştırmak; <i>Komuzun çalıp, baarın küldürüp turgan Iramandın uulu Irçı eken.</i> (Komuzunu çalıp, herkesi güldüren Iraman'ın oğlu Irçı'yımış.) 8. Basmak, çökmek; <i>Cürögün kaygı bun çalıp.</i> (Yüreğine kaygı bun çöktü.) 9. Aramak, telefon etmek. 10. Duymak, işitmek. 11. Etmek, yapmak yardımcı fiillerinin görevini yapar; <i>Telefon çaluu.</i> (Telefon etmek.) 12. Basmak, kaplamak, çökmek. 13. Yarmak, derin yara açmak. 14. Çıkmak, açmak, yüzünü göstermek. 15. Parlamak. 16. Yayılmak, kaplamak. 17. Çalmak, vurarak veya sürterek ses çıkarmak; <i>Türlöntö küü çalıp, anı ır menen ulap ketişken.</i> (Çeşitli ezgiler çalarak onu şarkılarla bağlamışlardı.) (KTS, 2017, 685). |
| Kazak Türkçesi | <i>şal-</i> : 1. Çelme, çelme takmak: <i>Ol meni ayagımnan şalıp çıktı.</i> (O, beni çelme ile düşürdü.) 2. İple sıkıca bağlamak. 3. Kurban kesmek, adak adamak. 4. <i>ağız.</i> İğneleyici konuşmak, birisini alaya almak, alay etmek. 5. (hayvan) Otlamak: <i>Atımız şalıp ottap keledi.</i> (Atımız otlayarak geliyor.) 6. (ateş) Hafiften yakmak. <i>Ormandı ört şaldı.</i> (Ormanı alevler sardı); <i>ayaaktan şalu.</i> (engel, mani olmak); engellemek: <i>kırsık şalu</i> (şanssızlığa uğramak); <i>şaşın kırau şalu</i> (saçları ağarmak.) (Koç vd. 2003: 624). |
| Altay Türkçesi | ----- |
| Tuva Türkçesi | ----- |
| Hakas Türkçesi | <i>çal-</i> : 1. Kiralama, kira ile tutma. 2. Aylık, maaş. (Arıkoğlu, 2005: 75) |
| Kazan Tatar Türkçesi | <i>çal-</i> : I. Çalgı çalmak. II. 1. Çelme. 2. (hayvan) Kesmek; Hırsızlık yapmak (TTS, 1998: 92-390). |
| Yeni Uygur Türkçesi | <i>çal-</i> : I. Karıştırmak II. Ayak dayamak, ayak vurmak III. Çalmak; müzik aleti çalmak (Necip, 2013: 69). |

Tablo 1. *Çal-* fiilinin Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçelerindeki karşılıkları.

Bu fiile Altay ve Tuva Türkçelerinde rastlanılmamıştır. *Çal-* fiilinin Eski Türkçe, Eski Uygurca ve Kazak Türkçesi hariç diğer Türk lehçelerinde “müzik aleti çalmak” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Fakat Kırgız Türkçesinde “müzik aleti çalmak” anlamına gelen diğer fiillere göre *çal-* fiili bu manada aktif olarak kullanılmamaktadır. Fiile bu anlamın Çağatay Türkçesi döneminde yüklendiği düşünülebilir.

Çal- fiilinin “hırsızlık yapmak” anlamının da bazı lehçelerde kullanılmadığı görülmektedir. Başta Türkiye Türkçesi olmak üzere Oğuz grubunda bu anlamının da daha aktif olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Gülensoy’un etimoloji sözlüğünde *çal-* fiili için “1. vurmak; 2. yere atmak; 3. def, davul gibi müzik aletlerini çalmak; 4. yemek, yoğurt bozuşmak; 5. kamçı ile vurmak; 6. hayvanı kesmek; 7. hırsızlık etmek; 8. ısırarak, dalmak: Kırgızca: *çalkan* (ısırgan otu); 9. hafifçe andırmak; 10. bakır çalmak; 11. yoğurt çalmak; 12. bir şeye vurarak ses çıkartmak” anlamları gösterilmiş ve fiilin Eski Türkçeden günümüze geldiği belirtilmiştir (Gülensoy, 2007: 213)

Çetin *çal-* fiili ile ilgili olarak “Eski Türkçe metinlerde *çal-* fiilinin vurmali çalgılara (davul vb.) ‘ses çıkarmak amacıyla vurmak’ anlamında kullanılmamış olması *çal-* fiilinin bu anlamı vurmak ‘müzik aleti çalmak’ anlam ilişkisinin kurulduğu Arapça (darb) ve Farsçanın (zeden) etkisiyle sonradan kazandığını düşündürür” demektedir (Çetin, 2019: 239-380). Çetin’in düşüncesi doğrultusunda bakıldığı zaman bu anlamın ya da fiilin Altay, Tuva ve Hakas Türkçelerinde olmaması anlaşılabilir bir durum olacaktır. Ancak Kazak Türkçesinde bu anlamın oluşmaması bizi Farsça ve Arapça etkisi üzerinde düşünmeye sevk ediyor. Bu durumun diğer fiillerin daha ağırlıklı olarak kullanılmasından kaynaklanmış olabileceği düşünceyle savunulabilir.

Fiilin “hayvan boğazı kesmek” anlamı ise Kırgız ve Kazak Türkçesinde aktif olarak kullanılmaktadır. Bu anlam “ayakla çelme atarak hayvanı yere yıkmak” anlamından gelişmiş ikincil bir anlam olmalıdır. Azerbaycan Türkçesindeki “ot biçmek” anlamı da “kesmek” anlamının biraz değişmiş şekli niteliğindedir. Kırgız Türkçesinde *çal-* fiilinden *tırpan* anlamına gelen *çalgi* kelimesi türetilmiştir (KTS, 2017: 687)

Çuvaş Türkçesinde vurmali çalgılarda kullanılan çalmak fiili *napannan* (parappan) “davul, trampet” *napannan çan* (parappan şşap-) “davul/trampet çalmak” şeklinde kullanılmaktadır. Burada *çan-* (şşap-) “vurmak, dövme, dayak atmak, kamçulamak, yansımak (ışık hakkında)” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca *алă çап-* (ală şşap-) “el çırpma” vb. anlamlarda da kullanılmaktadır. Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aktif olarak kullanılan *çal-* fiilinin “hayvan kesmek” manası Çuvaş Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır: *сысна çан-* (sısna şşap-) “domuz kesmek” (ÇTS, 2007:

207,209,291). *Şşap-* fiilinin yanı sıra *parappan* “davul” ismine ek gelerek *namāpmammāp-* (patwrtattar-) “davula vurmak, davul çalmak” eylemi türetilmiştir (ÇTS, 2007: 209).

2. Çert- Fiili

Bu fiil Eski Türkçede “bırakmak, kaçmak, elinden kurtulmak, kertik ve çentik vb.” anlamlarında kullanılmıştır. *Divan-u Lûgati-it Türk'*te *çert-*: bırakmak, serbest bırakmak; kenarını kırmak; *ol çertti neḡni* (o, bir şeyi elinden bıraktı), *ol yarmak uçın çertti* (o, paranın ucunu kırptı, kırdı) (DLT III: 426) anlamında kullanılırken; *çert-* eyleminden “yok edilmek; ortadan yok olmak, ölmek, kaybolmak, uzaklaşmak, elden çıkmak” (Divan I: 103; II: 148, 229; III: 41) anlamlarına gelen *çertilmek* eylemi türetilmiştir. *Codex Cumanicus*'ta *çert-* “fiske vurmak; şapırdatmak, şaklatmak” anlamında kullanılmaktadır (Argunşah ve Güner, 2015: 682; Ryspakova, 2007: 57).

Aşağıda *çert-* fiilinin Türk lehçelerinde karşılık bulduğu anlamlar sözlüklerden taranarak verilmiştir.

| Eski Türkçe ve Tarihî Türk Lehçeleri | |
|--------------------------------------|---|
| Eski Türkçe | <i>çert-</i> : Bırakmak, kaçmak, elinden kurtulmak; <i>ol çertti neḡ</i> (o elinden bıraktı). 2. Kertik, çentik, kırmak; <i>ol jarmaq uçin çertti</i> (o madalyonun kenarını kırdı) (DTS, 1969: 144). |
| Eski Uygur Türkçesi | ----- |
| Çağatay Türkçesi | ----- |
| Harezmi Türkçesi | ----- |
| Kıpçak Türkçesi | <i>çert-</i> : Delmek, zımbalamak; şapırdatmak, şaklatmak; çatlatmak; dedikodu etmek, birisi hakkında konuşmak, çamur atmak (Toparlı vd., 2007: 49) |
| Çağdaş Türk Lehçeleri | |
| Altay Türkçesi | <i>çert-</i> : 1. Fiske vurmak: <i>Maḡdayına çertip iyer.</i> (Alnına fiske at.). 2. Çalmak, hırsızlık yapmak: <i>Uurçı telefondı çertip aldı.</i> (Hırsız telefonu çaldı.) II. 1. Kesici bir aletle kesmek, çentmek: <i>agaştardı çertip salar.</i> (Ağaçlarda çentik yapmak.). 2. Kesmek, doğramak. (ARS, 2018: 808). |
| Azerbaycan Türkçesi | <i>çert-</i> : 1. Kılıç vurmak, yaralamak. 2. Sivriltilmek, açmak (kalem). 3. Tetik çekmek. 4. Şırak diye kapamak (kaparı). 5. Oyma yapmak. 6. mec. Yanılmak. 7. mec. Sendelemek, ayağı kaymak. 8. mec. Sitem etmek (Akdoğan, 1999: 149). |

| | |
|-----------------------------|---|
| Gagauz Türkçesi | ----- |
| Hakas Türkçesi | ----- |
| Kazak Türkçesi | <i>şert-</i> : 1. Fiske vurmak, fiskelemek. 2. Saz teline dokunmak, çalmak. 3. <i>ağız</i> . Bir mesele hakkında insanların ilgisini çekecek şeyler anlatmak, ilginç şekilde sohbet etmek. <i>sır şertu</i> (içini dökmek, dert yanmak) (Koç vd. 2003: 638). |
| Kazan Tatar Türkçesi | <i>çirt-</i> : Müzik aleti çalmak (Ercilasun vd., 1991: 115) Fiske vurmak (TATS: 397) |
| Kırgız Türkçesi | <i>çert-</i> : 1. Fiske vurmak. 2. Çalmak, bir müzik aletini çalıştırmak; <i>Keede komuzun çertet</i> . (Bazen komuzunu çalar.) 3. Aşık oyununda aşığı başka vurucu aşıkla vurarak dışarı çıkarmak. 4. Tıklatmak; <i>Üydün terezessin çertip, akırın ün saldım</i> . (Evin penceresini tıklararak yavaşça seslendim.) (KTS, 2017: 714). |
| Özbek Türkçesi | ----- |
| Tuva Türkçesi | ----- |
| Türkiye Türkçesi | ----- |
| Türkmen Türkçesi | ----- |
| Yeni Uygur Türkçesi | <i>çert-</i> : (ağız): Şaklama, şakırdamak (Necip, 2013: 74). |

Tablo 2. *Çert-* fiilinin Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçelerindeki karşılıkları.

Eski Türkçede bulunan bu fiilin birçok lehçede kullanılmadığı görülmektedir. Kazak, Tatar, Uygur Türkçelerinde ise biraz farklı fonetik şekil almaktadır.

Çert- eyleminin en yaygın anlamı “fiske vurmak”tır. Bu anlam Kıpçak ve Güney Sibiry lehçelerinin bazılarında vardır. Azerbaycan Türkçesi hariç, Oğuz grubunda bu fiile rastlanılmamaktadır. Azerbaycan ve Altay Türkçelerinde eylemin Eski Türkçe “kesmek, oymak” anlamı devam etmektedir.

“Müzik aleti çalmak” anlamında Kırgız ve Kazak Türkçelerinde kullanıldığı görülmektedir. Yeni Uygur Türkçesi ağızlarında geçen *çert-* fiilinin “şaklamak, şakırdamak” anlamına gelen eyleminin bir ritim anlamında kullanıldığı düşünülürse müzik yapmayı çağrıştırabilir.

Başkurt Türkçesinde *çert-* fiili *çirt-* fonetik yapısıyla “müzik aleti çalmak” anlamında da kullanılmaktadır (Ercilasun vd., 1991: 114)

Kazak Türkçesinde *çert-* fiiline, fiilden isim yapım eki *-er* eklenerek müzik aleti anlamına gelen yeni bir kelime türetilmiştir. *Şerter*: Kazak Türklerinin kullandığı kopuz benzeri iki ya da üç telli eski bir müzik aleti (Koç vd., 2003: 638). Diğer Türk lehçelerinde *çert-* fiilinden türetilmiş müzik aleti ismi tespit edilmemiştir.

3. Oyna- Fiili

Eski Türkçeden günümüze bütün Türk lehçelerinde *oyna-* fiili bulunmaktadır. Türk lehçelerinin hepsinde bulunan *oyna-* fiilinin kökeni ile ilgili fikirler genel olarak ortak niteliktedir. Sevortyan, *oyun* kelimesinin *oy-* kökünden geldiğini ve bu görüşe Von Gabain, Malov, Baskakov, Cafe-roğlu'nun da katıldığını belirtmektedir. Vambery; *oyun* kelimesinin kökünün *ot*, *oj*, *ov* olabileceğini, bunların *oyun*, *oyna-* manalarını karşıladığını, Uygurca *otmak*, *utmak* sözlerinin “kazanmak, oyunu kazanmak”, “dans etmek” anlamlarına geldiğini belirtmektedir. *Oyun* sözüne fiil yapım eki olan *+a* gelmesiyle orta hece ünlüsü olan *u* sesi düşerek *oyna-* fiili türemiştir. (EST, 1974: 435-436; Von Gabain, 2007: 57). Seydakmatov, *Kırgız Tilinin Kısaça Etimolojikalık Sözdüğü* çalışmasında, Kırgız Türkçesindeki *oyno* sözünün *oyun+o* şeklinden geldiğini, sözün sonuna fiil yapma eki *+a* eklenmesiyle son hecedeki ünlü ses düşmesi ve Kırgız Türkçesindeki yuvarlaklaşma sonucunda *oyno-* sözünün türediğini belirtmektedir (Seydakmatov, 1988: 188). Eski Türkçede veya bugünkü lehçelerde kökünü bulmakta zorlandığımız pek çok kelimenin kökünün bazen bir lehçede canlı bir şekilde yaşadığına tanıklık edebiliriz. Saha Türkçesi tarihî malzeme-yi koruma özelliği açısından bu konuda bize yardımcı olabilecek lehçelerimizden birisidir. Nitekim *oyun* kelimesinin kökü olan *oy-* “hoplamak, zıplamak, sıçramak, atlamak” fiili canlı bir şekilde Saha Türkçesinde yaşamaktadır (Kirişçioğlu, 2006: 1)

Bu fiil *Divan-u Lûgati-it Türk*'te *oyna-* “oynamak” anlamında kullanılmaktadır (DLT, I: 225- 226, 240; II: 114, 226; III: 131, 377).

Codex Cumanicus'ta *oyna-* fiili, *oyın-* ve *oyna-* olarak geçmekte ve karşılığı olarak da oynamak anlamı verilmektedir. *Oyın-* fiilinden *oynaş* (cariye, oynaş), *oynarmen* (dama türü bir oyun) kelimeleri türetilmiştir (Argunşah ve Güner, 2015: 536-537)

Aşağıda *oyna-* fiilinin Türk lehçelerinde karşılık bulduğu anlamlar sözlüklerden taranarak verilmiştir.

Eski Türkçe ve Tarihî Türk Lehçeleri

| | |
|----------------------------|---|
| Eski Türkçe | <i>oy-</i> : Oynamak (Akalin, 2007: 289). |
| Eski Uygur Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak (Caferoğlu, 1968 :145). |
| Çağatay Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak; dans etmek, raks etmek (Eckmann, 2017: 218; Ünlü, 2013: 869). |
| Harezm Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak, eğlenmek, cilveleşmek (Ünlü, 2012: 453) |
| Kıpçak Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak, oyun oynamak, şakalaşmak; hareket etmek, gevşeklikten dolayı oynamak (Toparlı vd., 2007: 207) |

Çağdaş Türk Lehçeleri

| | |
|-----------------------------|---|
| Altay Türkçesi | <i>oyno-</i> : 1. Oynamak: <i>Canıp keletsem, bir cerde ulus, iştiñ kiyninde, futbol oynop cat.</i> (Döndüğümde, bir yerde insanlar iş çıkışı futbol oynuyordu). 2. Bir müzik aleti çalmak (ARS, 2018: 497). |
| Azerbaycan Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak (Akdoğan, 1999: 618). |
| Gagauz Türkçesi | <i>oynamaa</i> : 1. Oynamak. 2. Halay çekmek. 3. Sallamak, boş gezmek, aylak dolaşmak (Doğru ve Kaynak, 1991: 187). |
| Hakas Türkçesi | <i>oyna-</i> : 1. Oynamak: <i>Kolka, Panok, Soroka paza pasha daa pular oshas olğannarnan haydi hınğanni oynap alarzin.</i> (Kolka, Panok, Soroka ve başkaları da, bunlar gibi çocuklarla sevdiğin oyunu oynarsın.) 2. Şaka yapmak: <i>Çahsıcam, oynapçam min.</i> (Güzelim, şaka yapıyorum ben.) (Arıkoğlu, 2005: 331). |
| Kazak Türkçesi | <i>oyna-</i> : 1. Oynamak, eğlenmek. 2. Şaka yapmak, şakalaşmak. 3. (müzik aleti) Çalmak. 4. Bir rolü oynamak, bir temsilde rol almak. 5. Büyük bir ustalık, beceri ve kolaylıkla bir işi yapmak: <i>Oynap söyleseñ de, oylap söyle</i> (Şaka da olsa düşünerek söyle) (Koç vd., 2003: 408). |
| Kazan Tatar Türkçesi | <i>uyna-</i> : 1. Oynamak (TATS, 1997: 356). 2. <i>Sport uennarı belän şöğillänü.</i> (Spor oyunları oynamak). 3. <i>Muzıka koralında başkaru.</i> (müzik aleti kullanma) <i>skripka, gitara uynau</i> (kemane, gitar çalmak). 4. Filmde, oyunda rol almak: <i>filmda töp/baş rolne uynau</i> (filmde başrol oynamak) (RTS, 1996: 266; Ercilasun vd., 1991: 115). |

| | |
|----------------------------|---|
| Kırgız Türkçesi | <i>oyno-</i> : 1. Oynamak, eğlenmek; <i>Baldar tıšta oynop cürüşöt</i> (Çocuklar dışarıda oynuyorlar.) 2. Oynamak, kımıldamak, hareket etmek. 3. Şaka yapmak; <i>Oynop süylösöj da, oylop süylö.</i> (Şaka yaparken bile düşünerek konuş.) 4. Oynamak, film vb. rol almak. 5. Çalmak; <i>Al piyaninodo cakşı oynoyt.</i> (O, piyanoyu güzel çalıyor.) 6. Oynamak, sarsılmak, yer değiştirmek. 7. Oynamak, beceri ve kolaylıkla bir iş yapmak. 8. Oynamak, tehlikeye düşürmek. 9. Oynamak, değişiklik göstermek, <i>Baalar oynop turat.</i> (Fiyatlar oynuyor.) 10. Oynamak, herhangi birine karşı önemseyici davranışlarda bulunma. 11. Oynaşmak, karşılıklı sevişmek, cilvelaşmak (KTS, 2017: 1682). |
| Özbek Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak, hayatını tehlikeye atmak, gönül eğlendirmek. <i>Bir munaccim evine kelib kördi äpçisi bir yigit bilen oynar.</i> (Bir müneccim evine gelip karısının genç bir oğlanla eğlendiğini gördü.) (Fozilov, 1966: 166). |
| Tuva Türkçesi | <i>oynaar-</i> : 1. Oynamak 2. Müzik aleti çalmak (Arıkoğlu ve Kular, 2003: 84). <i>Oyna-</i> Şaka yapmak (Çertikova, 2017: 29). |
| Türkiye Türkçesi | <i>oyna-</i> : 1. Vakit geçirme, eğlenme, oyalanma gibi amaçlarla bir şeyle uğraşmak. 2. Herhangi bir tutku, ilgi veya oyalanma gibi sebeple bir şeye kendini vermek. 3. Kımıldamak, hareket etmek. 4. Bir şeyi sürekli evirip çevirmek veya sürekli olarak dokunmak. 5. Bir temsilde rol almak. 6. Film gösterilmek. 7. (tiyatro için) Sahneye koymak. 8. mec. Tedirgin etmek, rahatsız edici davranışlarda bulunmak. 9. (eşya için) Herhangi bir parçası kımıldamak, hareket etmek. 10. (insan için) Gerekli görevi yapacak hareketten yoksun olmak. 11. Sarsılmak, yeri değişmek. 12. Sporla ilgili çalışmalara katılmak. 13. Müziğin gerektirdiği uyumlu hareketleri yapmak (TS, 1998: 1710). |
| Türkmen Türkçesi | <i>oyna-</i> : 1. Oynamak: <i>Futbol oyna-</i> (Futbol oyna-). 2. Bir rolü yerine getirmek: <i>Göroglı dramasında ol Öveziñ rolünü oynadı.</i> (“Göroglı” oyununda Övez tipini canlandırdı.) 3. Biri ile oynamak, dalga geçmek, eğlenmek: <i>Meni oynama-ij, maiña işlemäge mümkinçilik beriij.</i> (Benimle oynamayın, bana çalışmak için fırsat verin.) (Tekin vd. 1995, 498). |
| Yeni Uygur Türkçesi | <i>oyna-</i> : Oynamak; <i>oynap almak</i> (oynamak), <i>oynaşka başlamak</i> (oynamaya başlamak) u <i>mühim rol oynayu</i> (o önemli rol oynardı) (Necip, 2013: 302; Eraslan, 2012: 593). |

Tablo 3. *Oyna-* fiilinin Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçelerindeki karşılıkları.

Türk lehçelerinin genelinde *oyna-* fiilinden farklı isimler türetilmiştir. Bu türetilen kelimelerin çoğunun anlamı birbirine yakın olup arasında bazı fonetik farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin: *oynaş, oynak, oyuncak* vd.

Oyna- fiilinin “vakit geçirmek, eğlenmek vb.” anlamıyla bütün lehçelerde karşılaşılmaktadır. En fazla anlam Türkiye Türkçesinde, ardından da Kırgız Türkçesinde türetilmiştir. “Beceri ve kolaylıkla bir iş yapmak” anlamında Kazak ve Kırgız lehçelerinde kullanılmaktadır. *Oyna-* fiilinin birçok lehçede “şaka yapmak”, “rol yapmak, rol alma”, “eğlenmek”, “hareket etmek” anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir.

Ele alınan lehçelerde fiilin “müzik aleti çalmak” anlamıyla; Kazan Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Altay Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tuva Türkçesinde karşılaşılmıştır. Diğer Türk lehçelerinde *oyna-* fiili bu anlamda kullanılmamaktadır. Oğuz grubu lehçelerinde *oyna-* fiilinin “müzik aleti çalmak” anlamında kullanılmadığı görülmektedir. Tuva Türkçesinde *kagar-* fiilinin aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir (Harison, 2002: 39).

Çuvaş Türkçesinde “müzik aleti çalmak” anlamında *вѣля-* (*vilya*), *кала-* (*kala-*) fiilleri kullanılmaktadır. Bu fiillerin karşıladığı anlamlar ise: *vilya*: 1. Oynamak, oynaşmak; çalmak (çalgı), eğlenmek, oyalanmak. 2. Dalgalanmak, uçuşmak; titremek, vurmak, çarpmak. *Kala-*: Müzik aletleriyle şarkı çalmak, *kēsle kalat* (gusli çalıyor), *kalasa kātart-* (çalıp göstermek). (ÇTS, 2007: 62, 110).

Başkurt Türkçesinde de *oyna-* fiili müzik aleti çalmak anlamında da kullanılmaktadır (Ercilasun vd., 1991: 114)

Oyna- fiiline “müzik aleti çalmak” anlamının yüklenmesinin sebebi, bu fiilin “hareket ettirmek, eğlenmek” anlamlarının müzik aleti üzerinde elini oynatmak, müzik aleti aracılığıyla eğlenmek, eğlendirmek anlamını çağrıştırmaması olabilir. Bir diğer sebebi de Rusçanın etkisiyle bu kullanımın alındığı düşünülebilir. Rusça *играть* [*igrat*] fiili “oyun oynamak, dans etmek, eğlenmek vd.” anlamlarının yanı sıra “müzik aleti çalmak” anlamına da gelmektedir (Skvortsov, 2009: 269).

4. Tart- Fiili

Eski Türkçeden günümüze Türk lehçelerinde *tart-* fiilinin “çekmek, sürükleyerek taşımak, asılmak” anlamına geldiği görülmektedir. *Divanü Lûgati-it Türk*'te *tart-*: Ölçüp tartmak; çekmek, esnetmek; malzemeyle donatmak; çıkarmak; *ol yarmak tarttı* (O, para tarttı.), *ol yıp tarttı* (O, ip tarttı, ip çekti, uzattı.), *ol etügin tarttı* (O, pabucunu çıkardı.) (DLT, III: 426). *Yarmak tartıldı.* (Para tartıldı.) (DLT, II: 229- 237) şeklinde geçmektedir. Eski Türkçe “çekmek, asılmak, tutup çıkarmak, tartmak” anlamları *Divan*'da korunmaktadır.

Codex Cumanicus'ta *tart-* “sıkmak, çekmek, çekerek sıkmak; dayanmak, katlanmak, sabretmek” anlamlarına gelmektedir (Argunşah ve Güner, 2015: 566; Ryspakova, 2007: 57). Burada Eski Türkçede olmayan “dayanmak, katlanmak, sabretmek” anlamı türemiştir, bu anlam lehçelerden Kırgızca *azap tartıp...* “ızdırıp çekip...” anlamına yakındır. Kırgız Türkçesinde de bu fiil “zorluk çekmek” ve “zorluğa dayanmak” anlamı kazanmıştır.

Aşağıda *tart-* fiilinin Türk lehçelerinde karşılık bulduğu anlamlar sözlüklerden taranarak verilmiştir.

| Eski Türkçe ve Tarihî Türk Lehçeleri | |
|---|---|
| Eski Türkçe | <i>tart-</i> : Çekmek, sürükleyerek taşımak; <i>esiz jolqa tartı/â eligni esiz</i> (kötü kişi, halkını kötü yola çeker). 2. Uzatmak, germek, çekip çıkarmak; <i>qinintin jitti bičäkin t[ar-tıp]</i> (kınından keskin bıçağı çekip aldı). 3. Sıyırmak, çıkarmak; <i>suv körmäkinčä etük tartma</i> (su görmeden çizmelerini çıkarma). 4. İkram etmek, hediye etmek; <i>oşul kim menin ayızumqa baqar turur bolsa taratı/ü tartıp dost tuatar men</i> (kim benim ağzıma bakar olursa, ona ikramda bulunurum, onu kendime dost edinirim). 5. Tartmak, ölçmek; <i>ol jarmaq tarttı</i> (o para tarttı). 6. Değmek, dokunmak (DTS, 1969: 538) |
| Eski Uygur Türkçesi | <i>tart-</i> : 1. Tartmak 2. Çekmek; sürmek, çıkarmak (Cafe-roğlu, 1968: 227; Eraslan, 2012: 606) |
| Çağatay Türkçesi | <i>tart-</i> : 1. Çekmek, çekip uzatmak 2. İçmek 3. Tanımak (Bey, 2005: 257); <i>tart-</i> : çekmek, çizmek, çekmek, asılmak; can çekişmek; çağirtmak, getirmek; ah çekmek, inlemek, darlanmak (Ünlü, 2013: 1084). Ölçmek (Yürümez, 2020: 374) |
| Harezm Türkçesi | <i>tart-</i> : Yerinden oynatmak, çekmek, asılmak (Ünlü, 2012: 569) |
| Kıpçak Türkçesi | <i>tart-</i> : tartmak, ölçmek; çekmek, asılmak; sıkmak, taşımak, dayanmak (Toparlı vd., 2007: 264) |
| Çağdaş Türk Lehçeleri | |
| Altay Türkçesi | <i>tart-</i> : 1. Hızla çekmek, asılmak. 2. Germek: <i>Kıptı/ı uçında köcögö tartıp salgan</i> . (Odanın sonuna paravan gerdiler.). 3. Yukarı çekmek. 4. Seğirmek (gözle ilgili): <i>Kös tartat</i> (Göz seğiriyor). 5. Alıp gelmek. 6. Çizmek, altını çizmek. 7. İçine çekmek. 8. Çekmek, emmek: <i>Çık tartar</i> (Nemi çeker). 9. Çalmak (müzik aleti): <i>ikilizin tartıp oturur</i> (ikili çalar). 10. İçmek, içine çekmek (sigara). 11. Yapmak, sarmak (kuş yuvası) (ARS, 2018: 656-657) |

Azerbaycan Türkçesi *dartıl-*: 1. Sökülmek, çekip çıkarmak. 2. Çekilmek, boşaltılmak (tulumba ile). 3. Çatılmak (kaşlar). 4. Öğütülmek, çekilmek (tahıl). 5. mec. Kasılıp büzülmek. 6. Gerilmek (Akdoğan, 1999: 175)

Gagauz Türkçesi *dartmaa*: I. 1. Çekmek [tartmak]. 2. Sinirlendirmek. II. 1. Tartmak, çekmek; *Elinden dartmaa* (Elinden düşürmek). 2. Geçirmek; giydirmek; başına bağlamak (Doğru ve Kaynak, 1991: 69)

Hakas Türkçesi *tart-*: 1. Çekmek: *Ökisti öör tartcan, çâbîstu çarîhha tartçan.* (Öksüzü yukarı çekmeli, kısayı ışığa çekmeli.) 2. Seğirmek. *On haraam üstî tartıpça* (Sağ gözümün üstü seğiriyor. 3. Çekmek, taşımak: 4. (ağırlık) Çekmek, gelmek: *Nince tartıpça* (Ne kadar geliyor.) 5. Çekmek: *Stulni pozınzar tart* (Sandalyeyi kendine doğru çekmek.) 6. Çekmek, azalmak. 7. Çekmek, daralmak. 8. Ishal kesilmek, durmak, eti ufak parçalara ayırmak, geri döndürmek, *spiçka tart* (Kibrit çakmak), *garmon' tart-* (armonika çalmak), *çara tart-* (parçalamak, yarmak), *üze tart-* (çekip koparmak), *hıra tart-* (çift sürmek), *un tart-* (un öğütmek), *kire tart-* (1. eksik saymak (parayı). 2. Eksik tartmak, tartıda hile yapmak), *sırayı huba tartıp parğan* (benzi solmak), *öös tart-* (iç çekmek), *aza tart-* (çekip açmak), *aylandıra tart-* (çekip döndürmek), *sırayı huu tart-* yüzü solmak, ağarmak), *tahpı tart-* (sigara içmek), *çarğaa tart-* (sorguya çekmek), *hanza tart-* (pipo içmek). (Arıkoğlu, 2005: 282-283)

Kazak Türkçesi *tart-*: 1. Kendine çekmek. 2. Taşımak, ulaştırmak. 3. Sarmak, dolamak, takmak. 4. Germek, tutmak. 5. Yutmak, içine almak: *Ol temeki tartpaydı.* (O, sigara içmiyor.) 6. Müzik aleti çalmak: *Üç ay içinde dombıra tartudı üyrendim.* (Üç ay içinde dombıra çalmayı öğrendim.) 7. Çekmek, benzemek: *Men âkeme tartkanmın.* (Ben babama çekmişim.) 8. İthaf etmek, armağan etmek. 9. *ağız.* İlgisini çekmek. 10. *ağız.* Öğütmek, un ufak etmek. 11. *ağız.* Ölçmek, tartmak. 12. *ağız.* Aniden bir tarafa yönelip gitmek. *tartıp alu* (zorla elinden almak); *tartıp ciberu* (tokat atmak.) (Koç vd., 2003: 523)

Kazan Tatar Türkçesi *tart-*: Müzik aleti çalmak (Ecilasun vd., 1991: 115). Çekmek, tartmak (TATS, 1997: 300)

| | |
|----------------------------|---|
| Kırgız Türkçesi | <i>tart-</i> : 1. Çekmek, bir şeyi tutup kendine doğru veya başka bir yöne doğru yürütmek. 2. Çekmek, germek; <i>Cipti tarta bayladı.</i> (İpi çekerek bağladı.) 3. Taşımak. 4. Sunmak, vermek, sofraya koymak; <i>Et tartulgan maalda Bolot da kelip kaldı.</i> (Et sofraya gelince Bolot da geldi.) 5. Hediye etmek; <i>Kudasına at tartıp, çapan çaptı.</i> (Dünürüne at hediye edip kaftan giydirdi.) 6. Tartmak, ağırlığını ölçmek. 7. Çalmak, müzik aleti çalıştırmak; <i>Kıyak tartıp ırdap berdi.</i> (Akordeon çalıp, şarkı söyledi.) 8. Çekmek, öğütmek. 9. İçmek; <i>Çılımın tarta sırtka çıktı.</i> (Sigarasını içerek dışarıya çıktı.) 11. Sürmek, koymak. 12. Yardımcı fiil olarak çekmek, bir duygu içinde yaşatmak; <i>Azap tartıp ...</i> (İstirap çekip ...) 13. Çekmek, benzemek. 14. Çekmek, kendine yaklaştırmak alıştırma 15. Birinden yana olmak, birini savunmak. 16. Bir şeyin resmini yapmak. 17. Çekmek, görüntüyü bir aletle özel bir nesne üzerine kaydetmek. 18. Kâğıt oyunlarında iskambil kâğıtlarını dağıtmak (KTS, 2017: 1964). |
| Özbek Türkçesi | <i>tart-</i> : Çekmek, uzatmak, sürüklemek; kılıcını kınından sıyırmak; ayağından pabucunu çıkarmak; acı çekmek: <i>Ol biçara yük tartıb tikän yer.</i> (O biçare yük taşıyıp diken yer.) <i>Seniñ 'işkiñ kamandı bizni tartar.</i> (Senin aşkının düğümü bizi kendine çeker.) <i>Cumla sahâbalar âliklerin tartılar.</i> (Cümle sahabeler ellerini çektiler.) (Fozilov, 1966: 247-248) |
| Tuva Türkçesi | ----- |
| Türkiye Türkçesi | <i>tart-</i> : 1. Bir şeyin birim cinsinden ağırlığını bulmak. 2. Bir şeyi avuç içinde sallayarak ağırlığını kestirmeye çalışmak. 3. Dikkatle incelemek, değer biçmek. 4. Binek hayvanların dizginlerini çekip bırakarak sallamak. 5. mec. Bir şeyin bütün sonuçlarını düşünmek, hesap etmek. (TS, 1998: 2142) |
| Türkmen Türkçesi | <i>tart-</i> : 1. Çekmek: <i>Yılanları hininden tartıp aldı.</i> (Yılanları ininden çekip aldı.) 2. Bir şeyi germek, çekmek (Tekin vd., 1995: 108). |
| Yeni Uygur Türkçesi | <i>tartilmağ (tartmağ'tan)</i> : 1. Gergin hâle getirilmek, çekilmek 2. Sürüklenmek 3. Tartılmak, ölçüp biçilmek: <i>Taraziğa tartılmağ</i> (kilosuna bakmak). 4. <i>Cazağa tartılmağ</i> (cezalandırılmak) 5. Öğütülmek, ufalanmak 6. Azalmak, kısalma, çekilmek, gerilmek 7. Sunmak, vermek: <i>Aş tartıldı</i> (Yemek verildi) (Necip, 2013: 391) |

Tablo 4. *Tart-* fiilinin Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçelerindeki karşılıkları.

Eski Türkçe döneminde *tart-* fiilinin “hediyeye etmek, ikramda bulunmak, çekmek, asılmak” anlamlarına geldiği görülmektedir. Günümüz Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak ve Güney Sibirya Türkçeleri haricinde müzik aleti çalmak anlamında kullanılmadığı görülmektedir.

Tart- fiili “müzik aleti çalmak” anlamında Kırgız, Kazak, Altay, Hakas Türkçelerinde geçmektedir. *Tart-* fiilinin bu lehçelerde geçen anlamının Eski Türkçe ve devamında olmamasından dolayı daha sonradan kazanılmış olduğu düşünülebilir. Fiilin “asılmak, çekmek” anlamına bağlı olarak “müzik aletini çalmak” anlamı türemiş olmalı. *Oyna-* fiilinde olduğu gibi Oğuz grubunda *tart-* fiili “müzik aletini çalmak” anlamında kullanılmamıştır. Bunun yanı sıra *tart-* fiilinin işlek olarak kullanıldığı Türk lehçeleri Kazak, Kırgız, Altay, Hakas Türkçeleridir.

Manas destanında *tart-* fiili Kırgız Türkçesi sözlüğünde verilen anlamları karşılayacak şekilde geçmektedir. Müzik aleti çalmak manasında da şu şekilde kullanılıyor: *Keriney, sırnay tarttı deyt* “davul, zurnalar çalındı diyor” (Naskali, 1995:107)

Başkurt Türkçesinde de *tart-* fiili müzik aleti çalmak anlamında da kullanılmaktadır (Ercilasun vd., 1991: 114)

Çuvaş Türkçesinde *tart-* fiiline benzer *tärt-* “dürtmek, itmek; dokunmak” anlamlarına gelen fiil kullanılmaktadır. Bu fiil diğer lehçelerdeki temel eylemi karşılamaktadır. Fakat fiilde “müzik aleti çalmak” anlamı oluşmamıştır (Paasonen, 1950: 176). Ayrıca Çuvaş Türkçesinde *калтăртам-* (kalturtat-) fiili kullanılmaktadır. Bu fiil, “bir yerini vurmak, kapıyı çalmak, ses çıkarmak, değişik sesler çıkarmak, ktırdamak” anlamlarında kullanılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde üfleli bir çalgı aleti için *тўт кала-* (tüt kala-) “boru çalmak” fiili kullanılmaktadır (ÇTS, 2007: 112-371). Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi müzik aleti çalmak anlamında kullanılan fiiller, müzik aletinin kullanımına göre değişiklik göstermektedir.

Tuva Türkçesinde *tart-* fiiline rastlanılmamıştır. Fakat müzik aleti çalmak anlamında *oyna-* fiilinin yanında, müzik aleti ismine *-ar* eki gelerek o müzik aletini kullanmak anlamı veren yapı da kullanılmaktadır; *şoorlaar- / şoorla* “flüt, boru çalmak”, *akkorgeonnaar- / akkargeonna* “akordeon çalmak” vb. Bu ek aynı zamanda *bilyardtaar- / bilyardta* “bıardo oynamak”, *bömbüktäär- / böbükte* “top oynamak” anlamında da eylemler türetmektedir (TOS, 2008: 414, 465, 58, 65, 76).

Tart- fiilinin Çağatay, Kırgız, Kazak, Altay, Hakas Türkçelerinde “sigara içmek” anlamının da olduğu görülmektedir. “Sigara içmek”, eylemin “içine çekme” anlamından dolayı fiile yüklenmiştir. Türkmen ve Özbek Türkçelerinde ise sigara içmek ifadesi için *çek-* fiili kullanılır. Fakat sıvı

bir şey içmek için ise *iç-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde hem sigara hem de sıvı bir şey içmek ifadesi için *iç-* fiili kullanılmaktadır. *Çek-* fiilini, dumanı veya kokuyu içimize çekmek şeklinde kullanırken sigara içme eyleminde ise *çek-* fiili kullanılmamaktadır. Bu durum *iç-* fiilinin Türkiye Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığını gösterir.

Çalışmada ele alınan “müzik aleti çalmak” anlamında kullanılan fiillerin yanı sıra *Divanü Lûgati-it Türk*’te müzik aleti çalmak için *qupzamak*; “kubuz çalmak” (DLT I, 19; II: 283), *qubzalmak*; “kubuz çalınmak” (DLT, II: 235) kelimeleri kullanılmaktadır. Burada *qubuz* kelimesine *-a* isimden fiil yapma eki eklenerek eylem anlamı türetilmiştir. Moğolcada da Türk lehçelerinden geçmiş olan *qoyusun* müzik aleti ismi kullanılmaktadır. Moğolca etimoloji sözlüğünde bu kelimenin *qoyus-un* şeklinde olabileceği belirtilmektedir (Sanjeev, 2018: 47). Türk diline çok eski zamanlarda giren ve “müzik aleti çalmak” anlamı türetilen *qupzamak* kelimesinin çağdaş Türk lehçelerinde bu kullanımının kalmadığını görmekteyiz. Bunun yerine müzik aleti kullanma eylemi, çalgı aleti isminin yanına fiil getirilerek ifade edilmektedir.

Ayrıca *Divan*’da ıslık çalmak maddesinin içinde şu fiil kullanılmaktadır: *sıkırmak* “ıslık çalmak” (DLT, II: 83). Çuvaş Türkçesinde “ıslık çalmak” “uğuldamak” sözü olarak *вӑсла-* (*vusla-*), *uӑxӑp-* (*şuhur-*) fiilleri kullanılmaktadır (ÇTS, 2007: 47, 457).

Sonuç

Çalışmanın neticesinde *oyna-*, *tart-*, *çert-*, *çal-* fiillerinin Türk lehçelerinde “müzik aleti çalmak” anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu fiiller Türk lehçelerinin genelinde bulunmaktadır. Fakat anlamları ve kullanım sıklıklarının farklılık gösterdiği görülmüştür.

Ele alınan fiillerin tümünün Türkçe kökenli olduğu görülmektedir. Anlamları ise Eski Türkçeden günümüze kadar gelen Türk lehçelerinde farklılık göstermektedir. Anlam farklılığının Oğuz ve Kıpçak grubu lehçelerinde ortaya çıktığı görülmektedir. Oğuz grubunda olan bir anlamın, Kıpçak grubunda ya gelişmediği ya da aktif olarak kullanılmadığı ya da tam tersi olarak Kıpçak grubunda olan bir anlamın Oğuz grubunda gelişmediği görülmüştür.

Fiillerin anlamları genellikle Kıpçak ve Güney Sibiry Türk lehçelerinde benzerlik göstermektedir. Ele alınan fiillerin Türk lehçelerinde anlam yönünden farklılık göstermesinin sebebi, lehçe gruplarının ortaklıklarının yanı sıra tarihî dönemlerde birbirlerinden ya da komşu dillerden etkilenmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin; Eski Türkçede, *Divanü*

Lûgati-it Türk'te, Codex Cumanicus'ta ve Çağatay Türkçesi döneminde de oyna- fiilinin “müzik aleti çalmak” anlamında kullanılmadığı dikkate alınırsa fiile bu anlamın yüklenmesinin çok da eski zamanlara dayanmadığı düşünülebilir. Ayrıca Kırgız Türkçesinin yaşayan sözlü edebiyat ürünlerinden olan *Manas* destanında da fiilin “müzik aleti” çalmak anlamıyla karşılaşılmamıştır. İngilizce *to play*, Almanca *spielen* ve Rusça *уэрамь* [igrat] fiili “oyun oynamak, dans etmek, eğlenmek vd.” anlamlarının yanı sıra “müzik aleti çalmak” anlamına da gelmektedir. Bu durumda Kıpçak ve Güney Sibiryaya Türk lehçelerinde *oyna-* fiili için “müzik aleti çalmak” anlamının Rusçanın etkisiyle oluştuğu söylenebilir. Türk müzik aletleri genel olarak vurmali, üfleme ve bazı değişik biçimlerde. Ancak klavyeli müzik aletleri neredeyse kullanılmamış, çoğu sonradan Batıdan Türk müzik hayatına girmiştir. Rusçadaki *igrat* fiili büyük oranda Türk lehçelerinde doğrudan çeviri yoluyla “müzik aleti çalmak” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Türk lehçeleri içerisinde *oyna-* fiilinin “müzik aleti çalmak” anlamında çok aktif olarak kullanılmasının ve sözlüklerde her müzik aleti için *çalmak* anlamında bu fiilin verilmesinin doğru olmadığı kanısındayız. Çalışmada da görüldüğü üzere Türk lehçelerinde telli, üfleme, vurmali çalgıların hepsi için ayrı fiiller bulunmaktadır. Bu fiillerin aktif olarak kullanılması Türk dilini zenginleştirecektir.

Oğuz grubunda Çağatay Türkçesinden itibaren *çal-* fiilinin “müzik aleti çalmak” anlamında yaygın olarak kullanılması nedeniyle *oyna-*, *çert-* ve *tart-* fiillerinin bu anlamda kullanılmasına gerek duyulmamıştır. Kıpçak grubunda ise *çal-* fiilinin “müzik aleti çalmak” anlamı gelişmemiş ve bu lehçelerde yaygınlık kazanmamıştır. Buna bağlı olarak da bu fiil yerine ilk durumda *tart-*, *çert-* fiilleri bu anlamda kullanılmaya başlanmış, ilerleyen zamanlarda ise *oyna-* fiilinin de bu anlamı yüklenmiş olma ihtimali vardır.

Tart- ve *çert-* fiilleri “asılmak, çekmek, vurmak vd.” anlamları itibarıyla da bir müzik aletinden ses çıkarma hareketlerini çağrıştırmaları nedeniyle “müzik aleti çalmak” anlamına gelmektedir.

Müzik aleti çalmak anlamında kullanılan fiiller, müzik aletinin kullanım şekli dikkate alınarak değişiklik göstermektedir. Örneğin üfleme bir çalgı aleti için Çuvaş Türkçesinde *түт кала-* (tüt kala-) “boru çalmak” fiili kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise *üylö-* “üfleme, üfürme” fiili kullanılırken “kıl kıyak” için *itmek- çekmek* eylemini ifade etmek için *kıl kıyak tartuu* ifadesi, “komuz”da ise *vurma* eylemi gerektiği için *komuz çertüü* fiili kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde üfleme çalgıları için “ney” çalgı aleti için *üfle-* fiili kullanılırken flüt, klarnet, mızık, zurna vb. müzik aletleri için *çal-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum diğer lehçelerde de her müzik aleti için *oyna-* fiilinin kullanılması şeklinin

yaygınlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı eylemlerle ifade edilen hareketlerin daraltılarak bu şekilde kullanımı Türkçeyi fakirleştirmektedir. Netice itibarıyla Türkçe, diğer birçok dilde olmayan kelime hazinesi zenginliğine sahiptir.

Bazı lehçelerde, fiillerden bazılarının sözlüklerde rastlanmamasına da Türkçe kökenli olan bu fiillerin ağızlarında yaşıyor olma olasılığı yüksektir. Bu nedenle bu ve buna benzer çalışmaların ağızları da içine alacak şekilde kapsamalarının daha da genişletilmesinin faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Kısaltmalar:

ARS: Altaysko-Russkiy Slovar

ÇTS: Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük

DLT: Divanü Lûgati-it Türk

DTS: Drevnetyrkskiy Slovar

EST: Etimologiçeskiy Slovar Turkskih Yazıkov

GTS: Gagauz Türkçesi Sözlüğü

KTS: Kırgız Türkçesi Sözlüğü

RTS: Rusça-Tatarca Sözlük

TATS: Tatarca-Türkçe Sözlük

TOS: Tuva Orus Slovar

TS: Türkçe Sözlük

TTS: Türkçe-Tatarca Sözlük

Kaynakça

- Agişev, H. G. (1996). *Russko-Tatarskiy Slovar Slovosocetaniy*. Kazan: Liana.
- Akalın, M. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınları.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekleli Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- Arıkoğlu, E. (Ed.). (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük*. Bişkek: KTM Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Kuular K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgati-it Türk Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Baskakov, N.A. (Ed.). (2018). *Altaysko-Russkiy Slovar*. Gorno-Altaysk: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. İzmir: Tablet Yayınları.
- Bey, H. (2005). *Arın Cığatayı*. Tebriz.

- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çertikova, M. D. ve Çalçak, A. Y. (2017). *Glagolı So Znaçeniyem Povedeniya v Hakasskom i Tuvinskom Yazıkah*. Abakan: Fgou Vo.
- Çetin, E. (2019). "Türkçe Çal- ve Çap- Fiilleri Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Aralık, 375-390.
- Doğru, M. A. ve Kaynak, İ. (1991). *Gagauz Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: TDK Yayınları.
- Emir, Necipoviç Necip, (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Kurban, İ. Çev.) Ankara: TDK. Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (Ed.). (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.
- Fozilov, E. (1966). *Eski Üzbek Tili*. Taşkent: Fan.
- Ganiev, F. (Ed.). (1997). *Tatarca Türkçe Sözlük*. Kazan: İnsan Neşriyatı.
- Ganiev, F. (Ed.). (1998). *Türkçe Tatarca Sözlük*. Kazan: İnsan Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Harison, D. ve Anderson G. (2002). *Tıva-Angli, Angli-Tıva Söstük*. Kızıl: Tgpi.
- Kiremit, M. (1997). *Türk Dili Dersleri*. Ankara: Sistem Ofset.
- Kirişçiöğlü, M. Fatih (2006). S"aha (Yakut) Türkçesinden Hareketle Türk Etimolojik Sözlüğüne Bir Katkı". *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*. Çeşme-İzmir. 9-15 Nisan. 1-6 s.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nadelyaev, B. N. (Ed.). (1969). *Drevnetyrkskiy Solovar*. Leningrad: Nauka.
- Naskali, E. G. (1995). *Manas Destanı*. Ankara: Kamer Matbaacılık.
- Paasonen H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Parlatı, İ. (Ed.). (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ryspakova, M. (2007). *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesi Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- Sanjeev G. D. (Ed.). (2018). *Etimologičeskiy Slovar Mongolskih Yazıkov*. Moskva: Ran Yayınları.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar Turkskih yazıkov*. Moskva: Nauka.

- Skvortssov, L. İ. (2009). *Bolşoy Tolkoviy Slovor Pravilnoy Russkoy reci*. Moskva: Niks.
- Tatlı, A. (2006). *Türkçe Moğolca – Moğolca Türkçe Sözlük*. Mongol: İnterpress.
- Tekin, T. (Ed.). (1995). *Türkmence–Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinskko-Russkiy Slovar*. Moskva: İzdatelstvo.
- Toker, M. (2010). “Dîvânü Lügâti’t-Türk’teki Tek Heceli Fiillerin Oğuz ve Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Durumuna İstatistiksel Bir Bakış”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 57-83.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Von Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Akalin, M. Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Yürümez, R. (2020). *Çağatay Şairi Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi (İnceleme, Çeviri yazı, Dizin, Ek Dizin, Tıpkıbasım)*. (Yayımlanmamış Doktora Lisans Tezi). Bişkek. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı.

Extended Summary

Language is in constant change. It grows and dies. Turkish language is also in constant change. Turkish dialects also diverged from each other over time. Each dialect has undergone phonetical and semantical changes within itself. Some words from Old Turkic have been forgotten or changed in some of the dialects.

In this study, the verbs *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-*, which are used in the sense of playing a musical instrument in Kyrgyz Turkish, are emphasized. Although the common roots of the same roots are preserved in Turkish dialects, differences have occurred over time. These differences are seen in the use of words. The verbs *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* which express to play a musical instrument, are used differently in Turkish dialects. In the study, it was stated in which dialects these verbs are used in common or differently. The equivalents and usage patterns of these verbs have been revealed. In addition, the varying structure of the verbs *çal-*, *çert-*, *oyna-*, *tart-* from Old Turkish to the present has been emphasized. In these verbs, it is emphasized how new meanings are formed. As a result, it was revealed that which verbs are used to mean “playing a musical instrument” in dialects.

1. Play

The verb *Çal-* has the meaning of “to hit, to beat, to knock down” in all Turkish dialects from Old Turkish to the present.

| | |
|----------------------------|--|
| Old Turkish | <i>çal-</i> : hit, beat; <i>negü ter eşitgil ölügli kişi / ölürdä ulıp jerkä çalmış başı</i> (listen to the sound that the dead man makes when he hits his head on the ground). 2. throw, knock down; <i>ol anı çaldı</i> (he knocked it to the ground, threw it) (DTS, 1969:137). |
| Old Uighur language | <i>çal-</i> : To hit, to bend; to play; sound in the ear (Caferoğlu, 1968: 59; Eraslan, 2012: 564). |
| Chagatai language | <i>çal-</i> : playing a musical instrument (Ünlü, 2013: 225). <i>Çal-</i> : croak, make a sound (Bey, 2005: 70). <i>Çaldur-</i> : play music; <i>nefir çaldur- nefir music</i> (Eckmann, 2017: 206). |
| Khwarezm language | <i>çal-</i> playing a musical instrument (Ünlü, 2012: 131) |
| Kipchak Turkish | <i>çal-</i> ; <i>şal-</i> : playing a musical instrument, whistling (Toparlı vd. 2007: 45-249) |
| Uzbek language | <i>çal-</i> : I. hit, beat: <i>Küçüm bar teyü yerge çalma meni.</i> (Don't hit me because I have power.) II. playing a musical instrument: <i>Parilär at üzä bolub ravâna, oyunçılar çalib çang-u çağana.</i> (Fairies played çang ve çagane on horseback.) (Fozilov, 1966: 508). |
| Turkmen language | <i>çal-</i> : 1. sharpen. 2. Playing a musical instrument; 3. hit, bump. (Tekin vd. 1995, 108). |

| | |
|-----------------------------|---|
| Turkish language | <i>çal-</i> : 1. to commit theft, aşırnak. 2. to make a noise 3. playing a musical instrument (TS, 1998: 431). |
| Azerbaijan language | <i>çalmaq, çalmah</i> : 1. drive the nail 2. Bıçmek (ot vb.). 3. playing a musical instrument (Akdoğan, 1999: 141). |
| Gagauz language | <i>çalma</i> : 1. to commit theft. 2. playing a musical instrument. 3. to sing a folk song, (Doğru ve Kaynak, 1991: 51). |
| Kyrgyz language | <i>çal-</i> : 1. to trip (someone) (with one's foot) 2. Fasten 3. Sacrifice; <i>Arbagına Manastın / Ak boz beeni çaldı emi.</i> (He sacrifices the white mare for the soul of manas.) 4. Playing a musical instrument (KTS, 2017, 685). |
| Kazakh language | <i>şal-</i> : 1. to trip (someone) (with one's foot): <i>Ol meni ayagımnan şalıp çıktı.</i> (He dropped me.) 2. Fasten. 3. Sacrifice. (Koç vd. 2003: 624). |
| Altaic | ----- |
| Tuvan language | ----- |
| Khakass language | <i>çal-</i> : 1. Rent. 2. Emolument. (Arıkoğlu, 2005: 75) |
| Kazan Tatar language | <i>çal-</i> : I. Playing a musical instrument. II. 1. To trip (someone) (with one's foot). 2. (animal) Sacrifice; to commit theft (TTS, 1998: 92-390). |
| New Uighur language | <i>çal-</i> : I. Mix II. Playing a musical instrument (Necip, 2013: 69). |

